

KEHAOSADE NIMETUSTEST LÄÄNEMERESOOME KEELEATLASES¹

HELMINEETAR

Annotatsioon: Artiklis vaadeldakse seitsme kehaosa (igemed, ninasõõre, oimukoht, pealagi, silmalaug, sääremari, selgroog) nimetusi. Keeleatlases käsitletakse neist igäüht eraldi, siinses artiklis tuuakse välja vaid üldisem: häälikuline ja tuletuslik varieerumine, levilad, semantiline külg, oma- ja laensõnad, nimeandmismotiivid. Viimastest on esikohal visuaalne külg (väliskuju, asukoht), seejärel funktsioon või muu.

Võtmesõnad: häälikuline ja tuletuslik varieerumine, levilad, semantiline külg, oma- ja laensõnad, nimeandmismotiivid

1. Üldist

Soome, Eesti ja Karjala keeleteadlaste ühistöö – läänemeresoome keeleatlas (Atlas Linguarum Fennicarum, ALFE) – on nüüdseks kolmeosalisena ilmunud (2004–2010). Selle 2. osas (ALFE II: 358–387) käsitletakse inimese anatoomiatki – kokku seitsme kehaosa nimetusi. Silmas on peetud seda, et tuleksid välja seosed ja erinevused läänemeresoome keelte või keelerühmade vahel. Arvestatud on ka häälikuloolisi seiku. Keeleaines saadi murdearhiivist (põhiliselt soome ja eesti keel), trükiallikaist (sõnaraamatud jms) ning seda koguti välitöödel (eeskätt karjala ja vepsa keel).

Kehaosad ise on järgmised: pea osad (igemed, ninasõõre, oimukoht, silmalaug, pealagi), sääremari, selgroog. Keelekaartidel esitatud selgitavad ja täiendavad kommentaarid. Siin antakse sõna(de) täpsem foneetiline kuju, vajaduse korral ka muud tähendused, etimoloogia, nimeandmismotiivid, vähe levinud sünonüümid (mida kaardil pole), kirjandusviited. Vaid kahel korral on tehtud eraldi motiivikaardid, nimelt oimukoha (ALFE II: 360) ja sääremarja kohta (ALFE II: 367).

¹ Artikli aluseks on fennougristide 10. kongressil (Joškar-Ola, 2005) peetud ettekanne. Uurimistööd on rahastanud ETFi grant 7717.

Atlases vaadeldakse nimetusi iga kehaosa kohta eraldi. Vaja oleks ka kokkuvõtlikku käsitlust, sest tähelepanu ja esiletõstu väärivad needki seigad, mis kõikide nimetuste puhul on ühised. Praegu pole mõttekas detailselt korrata juba atlasest toodut, sest sellele saab viidata. Seetõttu esitatakse allpool üldisemaid tähelepanekuid. Vaadeldakse sõnade häälikulist ja tuletuslikku varieerumist, levilaid, semantilist külge, oma- ja laensõnade esinemust. Pikemalt peatutakse nimeandmismotiividel, kui need on läbinähtavad. Esitusviisi on tugevasti lihtsustatud, st et peaaegu on loobunud transkriptsioonist, enamasti ka häälikuvariantidest ja väga täpseist levikuandmeist. Artiklis kasutatakse üldistatud sõnakujusid (atlase märksõnu), mida vajaduse korral on siiski täpsustatud. Keeleaines pärineb atlase andmebaasist, mõnevõrra on lisainfot hangitud asjakohase keele sõnaraamatuist. Soomekeelsed tähendused on tõlgitud eesti keelde.

2. Häälikuline ja tuletuslik varieerumine

Siinkohal pole kõne all tavalised (enam-vähem ootuspärased) häälikulised erinevused. Allpool käsitletakse – kehaosade kaupa – neid nimetusi, kus varieerumine toimub kas läänemeresoome keelte eri rühmades või sama keele sees.

2.1. Igemed. Nimetuses võivad varieeruda nii konsonandid kui ka järgsilpide vokaalid, lisaks on keeliti (murdeti) toimunud mitut laadi eriarendungid (täpsemalt ALFE II: 354–357). Praegune esinemus (V = vokaal): *ikVn-* (sm, krj, lü, vps, is), *ikVm-* (vdj, e, lv; harva krj, is). Karjala Paatene murraku *m* on ilmselt mõjutatud *in* : *ime*-noomeneist, isuri Alam-Luuga oma aga eesti keelest. Üldiselt on peetud algupärasemaks *n*-tüve (SKES; SSA; Hahmo 1994: 31), kuid Viitso (1993) ei pea seda õigeks (vt ka 5.2). Eesti keeles käibivad harilikult *igemed*, kahes murrakus (Khk, Emm) on *g* asemel sekundaarne *d* (EEW). Vokaalidest on teises silbis enamasti *e*, harvemini *i* (vps; eP (Saa) *igimed*; kohati eL *igi-*) või *ä* (sm *ikäneet*). Liivi 2. silbi vokaali saab sisekao tõttu üksnes oletada: *i'gmõd*. Vepsas on 3. silbis *e > o* (*igino(ho)d*), lõunaestli murretes kohati *e* asemel *a/ä* (pl *igima*, *igimä*[?], *igimadsõ*[?]).

Kuivõrd varieeruvad eesti keeles (eriti lõunaestli murretes) ainsuse nimetava kujud, nähtub asjakohaselt kaardilt ja selgub kommentaarist (ALFE II: 356–357). Tavaline on *ige*, harva *ide* (Khk, Emm). Obliikva-

käändeist on lisandunud *m*: *igem* (kohati eP, eL), *idem* (Emm). Vokaal *i* on 2. silpi tulnud tõenäoliselt *in* : *ime*-tuletistest: eP (Saa) *igi*, eL *igim*, *ikim*, *igi* (Plv), *igiman* (Lei).

2.2. Oimukoht. Nimetustest varieerub kõige rohkem *ohin*-sõnapere (täpsemalt ALFE II: 359, 361–362). Harilikult on 2. silbis *i*, kuid esinevad muudki vokaalid. Ühtlasi on toimunud mitmesugused eriarengud ja käibivad erinevad tuletussufiksidsid: sm *ohim(m)o*, *ohime*, *ohin* : *ohime/ohimma*, *ohin/paikka*; *ohalma*, *oha(l)mus*, *oha(v)us*; *ohelmus*; *oh(V)vainen* (V = *u/o*). Karjala keeles märgib see sõnapere harva oimukohta: *ohimo*, *ohima*, *ohavus*, *ohavoine* (vt ka 4.1). Vadja keelest on vaid Setälä kirjapanek: Mati pl *õhaassõt* (*o* > *õ*). Põhjaeesti murretestki leidub paar teadet: Rak pl *ohemused*, Vai *oheme/koht*.

2.3. Ninasõõre. Käibib kaks suuremat rühma (täpsemalt ALFE II: 378–379, 391–392). *Sierain*-sõnaperes varieeruvad *in* : *ime*-tuletised nii häälikuliselt kui ka muuteviisilt, olles mõnikord mugandunud teiste tuletustüüpidega: sm *sierain* (kohati *sieraim*), krj *sierain*. Kirderannikumurdes oli vanemal põlvkonnal 1. silbis *ie* (Kuu *sieram*, Vai pl *sieramed*), nooremal põlvkonnal *ue/oe* (Vai *suer(u)me*, pl *soermed*). Sellesse sõnaperre kuuluvad veel vdj pl *sõõrmõt*, *seermet*, ka *sõõramõt* (XIX sajandi lõpu kirjapanek); vps *särm/serm* (pikk vokaal lühenenud, *m* üldistunud sisekaolisest genitiivivormist).

Eriti mitmekesine on esinemus eesti keeles: eP *sõõre* : *sõõrme* (harilik), *sõõrmas* (Mär); eL *sõõre* (Nõo), *sõõrmas* (Har *sõõrdmas*), *sõõrme*, *sõõrme* (Se), *sõõrm* : *sõõrma* (Trv; *e* > *a*). Halliste *sõõra* : *sõõrme* kuuluks eesti harvade *a* : *me*-tuletiste hulka (Länsimäki 1987: 116). Eesti ja liivi keelele on ühine *sõõrmes*, kus sisekaolisele genitiivivormile on liitunud *s*-sufiks.

Teise rühma moodustab *huokain*-sõnapere, mis on eri sufiksitega tuletatud hingamist märkivast verbist, nt sm *huoata* '(sügavalt) hingata; hinge tõmmata, puhata' (erinevaid sõnakujusid vt SMS 4): sm *huokain*, *huokuin*, *huokonen*, *huokunen*, *huokosin*, *huokusin*; krj *huokain*, *huokon*, *huokuma*, lisaks Valdai *huogam(i)* ja Tveri *huogome*, *huogomuš*, *huogoma*; lü *huog(u)*, *huogain*, *huogam*; is *hooku*, pl *hookumet*; vdj *hookum*, pl *-at/õt*.

2.4. Säärevari. Laialdase levilaga on *pohje*-sõnapere (täpsemalt ALFE II: 366, 368–369). Siingi esineb ohtrasti häälikulist varieerumist ja domineerivad *in* : *ime*-tuletised: sm *pohje* (harilik), *pohkea* (ka krj), *pohkein*, *pohkijain* (ka is), *pohkio*, *pohkio(i)n*. Lüüdi keel puudub kaardilt, kuid sõnaraamatus (LMS) leidub siiski üks teade: pl *pohkied*.

3. Levilad

Osa kehaosade nimetusi on levinud laiemal alal, osa käibel vaid ühes läänemeresoome keeles või isegi ühes-kahes murrakus. Tuntumatest nimetustest võiks mainida järgmisi. Pealae nimetus *päälaki* (e *peal/pää + lagi*) on levinud üsna laialt (sm, lü, vps, is, vdj, e, lv), kuid karjala keeles on selle kohta vaid üksikteateid ja Võru murdes käibib see ainult väljendis *pealaest jalatallani* (vt ALFE II: 370, 371). Seevastu piirub oimukohta märkiv *ohimo*-sõnapere põhiliselt soome keelega, lisaks üksikteated karjala ja vadjä keele ning Eesti kirderannikumurde kohta (vt 2.2).

Mitmed laialt levinud sõnad jagavad läänemeresoome keeled kahte lehte. Näiteks ühelt poolt ninasõõret märkiv *sierain*-sõnapere (sm, krj, vps, vdj, e, lv) ja teiselt poolt *huokain*-sõnapere (sm, krj, lü, is, vdj; vt ka 2.3). Levilalt vastanduvad sääremarja nimetusedki: *pohje*-sõnapere (sm, krj, is) ja *sääri/marja* (ingerisoome, is, vdj), eP *sääre* / eL *seere*-, harva eP, eL *jala + mari*. Vt ALFE II: 364, 368; vt ka 2.4, 6.1.2.

Silmalau nimetust *luomi* tuntakse vaid soome, karjala ja lüüdi keeles (ALFE II: 384, 386). Ainult karjala keeles käibib *pää/lakka* 'pealagi' (ALFE II: 370–371; vt ka 6.1.1). Õige vähesed soomlased teavad, et pealae nimetus võib olla *kiire* (inimesel: VesL, Tot, seal: Hin). Piibli kaudu on levinud väljend *kiirestä kantapäähän* (ALFE II: 370–371; SMS 7 s. v. *kiire*²; vt ka 4.3, 5.2).

4. Semantiline külg

4.1. Mõned nimetused käibivad üksiksõnana. Nad märgivad üksnes teatud kehaosa ja ei midagi muud, nagu sm *ikenet*, e *igemed* (vt 2.1). Sama tüüpi nimetus võib olla eri kehaosadelgi, kui neil on midagi sarnast. Soome *ohimo*-sõnapere tähenduseks on harilikult 'oimukoht'. Karjala keelest leidub selles tähenduses – ilmselt soome keele vahendusel – vaid mõningaid üksikteateid (vt 2.2), keeleomasem on hoopis *ohimo* (IloK) / pl *ohimet*

'kube(med)'. Sama tähendus on sõnal ka Ida-Soome murretes. Mõlemal juhul on tegemist õhukese kohaga, olgu siis pea juures või alakõhus. Vt Koski 1987: 92–93; ka 5.1.

4.2. Osa nimetusi käibib ka üksiksõnana, sageli on neil küll fakultatiivne täiend, millest selgub kehaosa, nagu sm *nenä(n)/sierain* või *-huokain*, e *nina/sõõre*; sm *sääri/sääris* + *pohje*-sõnapere (ALFE II: 364, 368). Teinekord on täiendsõna obligatoorne: 'sääremari' – sm *sääri/marja*, eP *sääre* (eL *seere*)/*mari* jt (ALFE II: 368 s. v. -marja); 'silmaaug' – sm *silmä(n)/silmi* + *lauta*, e *silma/laud*, lv *siilma/looda* (ALFE II: 385, 387). See ilmneb ka selgroo nimetustes, kus täiendsõnaks võivad olla sm *selkä/selki*, e *selg/seljA* (eL *sälg / säl(l)ä*), lv *säälga* (ALFE II: 374, 376).

4.3. Inimese anatoomia seisukohalt on kehaosad täpselt kindlaks määratud ja teaduslike nimetustega (terminitega) tähistatud. Rahvasuus jäävad nii kehaosade omavahelised piirid kui ka nende nimetused tihti ähmaseks. Kuna oimukoht asub kõrva ja silmakulmu vahealal, on õigustatud nimetus krj, lü *korvan/juuri* 'oimukoht'. Harilikult märgib see karjala keeles kohta, kus kõrv kinnitub pea külge. Segane on ka pealae ja kukla eraldusjoon, vrd sm *kiire* 'pealagi' ja eP *kiir(e)*-sõnapere, lv *ki'r* 'hinterkopf, scheinel' ('kukal, pealagi') (LW). Vt 5.2. Ühised on mitmed nimetused, mis märgivad pealage ja pehmet luustumata kohta (lõge ehk fontanell) imiku või väikelapse koljul, nagu sm *lakuainen, pää/lakka* (Ilo); krj *peä/lakka* Sal (KKS 4), vdj *pää/kukkula* (VKS 4). Vt ka 6.1.

Silmalau külge kinnituvad ripsmed. Pole siis juhus, et keeliti või murakuti võivad kokku langeda mõlema nimetused: sm *luomi, luoma* (harva krj) 'silmaaug', kuid ka sm *luomi* Iit, Jaal, Kymi 'silmalau sisekülg', Hat 'ripsmete ja kulmukarvade vaheala', *luoma* Kymi 'silmaripse', Ylän 'silmakoobas'. Sama näeme ka deskriptiivsete sõnade puhul: vps pl *ripsud, silma/ripsš*, pl *-ripsud* 'silmaaug', kuid *rips* : *ripsun*, pl *silma/ripsud* 'ripsmed', lisaks *räpš* : *räpšun* 'silmaaug', aga *räpš/karv* 'ripsmekarv'; is *silmä/ripsu* 'silmaaug, -ripse', kuid *silmä/räpsü*, pl *-räpsüt* 'silmaripse'; vdj *ripsi* 'silmaaug, -ripse', *silmä/rüpsü* 'silmaaug'. Vt ALFE II: 384, 386.

5. Oma- ja laensõnad

Kehaosade nimetuste päritolu puhul tuleb arvestada mitut võimalust, millest allpool.

5.1. Nimetuse algupära (etümoloogia) pole teada, nagu sõna *sierain* 'ninasõõre' puhul. Mõnikord saab seda vaid oletada. Nii arvab Lauri Hakulinen, et oimukohta või kubet märkiv *ohimo*-sõnapere on tuletatud *oha/ohi*-tüvest, tähenduseks 'õhuke koht (peas või alakõhus)', vrd sm *ohut* 'õhuke'. Algupärasem oleks *oha*-tüvi. Osmo Nikkilä peab tuletusaluseks *ohi*-tüve, mille murdeline tähendus on 'äär, serv, külg'. Vt Hakulinen 1956: 198–200; Nikkilä 1992; SSA.

5.2. Kehaosade nimetusi on tihti peale laenatud. Keelekontaktide kaudu on see mõistepiirkond võrreldes muu leksikaga märksa uuendusmeelsem (vt Haarmann 1983). Laenatud on eri aegadel ja eri keeltest. Mõned laenud võivad olla üsna vanad. Nende hulka kuulub sm *kiire* 'pealagi', harva 'kukal', mis Jorma Koivulehto (1998) järgi on balti laen – tüvi **šķīria*-, vrd lt *šķīre* 'juukselahk'. Sama algupära oleks lv *ki'r* 'kukal, pealagi', samuti Eesti saarte ja läänemurdele iseloomulikud sõnad *kiird*, *kiir* : *kiiru/kiira*, *kiire* : *kiirdel/kiire/kiirme* 'kukal, kuklatagune'; kohati ka 'mäeküngas, seljandik' (kõik EMS III, 11 s. v. *kiire*²), *kiires* 'kukal, kaelatagune; pealagi; mägi, mäeselg' (EMS III, 11 s. v. *kiires*⁵), vrd *kiirg* : *kiira* Käi, Rei 'otsmikuluu' (EMS III, 11 s. v. *kiirg*¹). Vt ka 3, 4.3. Laensõnade rohkuselt paistavad silma liitsõnalised selgroo nimetused, nagu sm, krj *selkäl/ranka*, *-ranko*, sm *-ruoko*, e *selg/roog*, *-rood*. Vt ka 6.5. Hilislaene koguneb võrdlemisi vähe. Suurima levilaga on kaks vene laenu: krj *nozra*, *nozro*, lü, vps *nozr* 'ninasõõre' < vn *ноздрa*; krj, lü, vps, is, vdj *viska* 'oimukoht' < vn *висок*, lisaks krj *viskaine id.*, kus laensõnale liitub omasufiks. Teistest on pigem hajateateid: krj *pozvonočnikk/a*, *-o* 'selgroog' < vn *позвоночник*; lü, vps *kosic* 'oimukoht' < vn *косуца*, lü *kosnic id.* < vn *косница* 'naise peaehe' (täendusmuutus: peaehe seoti üle oimukoha), vt SRNG; ALFE II: 362; lv (idaliivi) *plikstiņ* 'silmalauk' < lt *acu plikstiens* ~ *plikstiņš* (ME s. v. I plikstiens); *di'nniņ*, Sal *deni* 'oimukoht' < lt *deniņi*, murd *diniņi*, Dundaga *diniš* < kask *dünninge* (Suhonen 1973: 100), Sal *džuokžed* 'igemed' < lt *žuoklis* 'lõualu' (Suhonen 1973: 105).

5.3. Oma keeleainesest on moodustatud enamik liitsõnalisi nimetusi, nagu sm *silmä(n)/silmi + lauta*, e *silma/silma + laud*, lv *siilma/looda* (*au > oo*) 'silmalaug', vt ka 6.3; eP *meele/koht* (eL *-kotuss*; vt ka 6.4).

Etümoloogiad võivad aja jooksul ka muutuda, omasõnaks peetud võidakse tõlgendada hoopis laenu. Nii on juhtunud igemeid märkiva sõnaga (sm *ikenet*, e *igemed* jt). Selle soomeugrilise päritolu on vaidlustanud Tiit-Rein Viitso (1993) ja oletanud indoeuroopa laenu. Nasaalide *n/m* vaheldus (vt 2.1) pärineks siis laenu andnud keelest.

6. Nimeandmismotiivid

Nime andmist mõjutavad mitmesugused keelevälised seigad. Tavalisem on see, et nimi antakse selle järgi, mida nähakse, olgu siis väliskuju (sarnasus millegagi) või asukoht. Alles seejärel tuleb kehaosa funktsioon (vt Koski 1987: 37) või midagi muud.

6.1. Väliskuju domineerib paljudes nimetustes. Veidi nõgusat oimukohta, mis tundub tühja ja õõnsana, saab eesti murdekeeles kirjeldada nii: Lüg, Jõh *tühi kõht*, Jõh *tühimuse kõht* (*o > õ*). Soomes on see *onnen/kohta* (*onsi : onnen* 'õõnsus, õõs'; ALFE II: 360, 362; vt ka Koski 1992: 140–141). Ninal on kaks avaust, mille kaudu inimene hingab, haistab jne. Kirjeldavates nimetustes ongi liitsõnade põhisõnaks auku (lõhet) märkivad sõnad: sm *-laukku*, *-läpi*, *-reikä*, Värmlandis rootsi laen *-holi < hál* 'auk'; sm (harva), vdj, eP *-auk*, eL *-mulk*, krj *-loukko* (ALFE II: 380, 382). Põhisõnadest lähemalt ALFE III: 438–439.

6.1.1. Inimese pealae kaju pakub hulga võimalusi (ALFE II: 370–371). Pealae ülaosa on keha kõrgeim punkt ja meenutab tasast kõrgendikku, mis tõuseb ühtlaselt igast küljest. Seetõttu on omal kohal võrdlus kingu või mäega: sm *pää + kukkula* 'kink; kõrgendik; kõrgustik; tipp', ilma täiend sõnata is *kukkul*, vdj *kukkula*. Sünonüümne sm *kukkura* esineb liitsõnas *pää(n)/kukkura*. Lõuna-Pohjanmaal märgib see ka mingi aine kuhja (kuh-jakest), mis on nõus kerkinud keskelt kõrgemale kui ääred. Kõrgema koha (tipu) tähendus tuleb esile nimetustes krj *pää/lakka* (*lakka* 'tipp, hari, lagi, latv'; nagu teistes läänemeresoome keelteski 'pööning, lakk'); sm *laki/pää*, e *laji + pea/pää* (põhisõna märgib pealmist osa, tippu, harja vms). Nimetustes esineb *laki* veel liitsõnades: sm, krj (harva), lü, vps, is, vdj, e, lv *pää/laki*; eL *laji/paik*. Enamasti tähendab see sõna kõrgemat kohta,

tippu vms, nt vadja, eesti ja karjala keeles (KKS 3) hoone lage (praegusel juhul oleks see pead ülalt- või altpoolt piirav pind).

6.1.2. Väga kõnekad on motiivid, miks sääremarja nimetatakse just nii (vt ALFE II: 367, 369). Kuna lihaseline sääremari on väliselt paksu- võitu ja kumer, vastandub ta sääre luisele esiosale ja meenutab inimese ümarikku kõhtu ehk nagu soomlane ütleb: *selkä edessä, vatsa takana* 'selg ees, kõht taga'. Mitmes liitsõnalisest nimetusest ongi põhisõnaks mingi kõhtu märkiv sõna (neist lähemalt Koski 1992: 153–154, 161): sm *sääri/säären-*, *jalan/jalka* + *vatsa, kinttu-* 'jalg, kints', *sääri/maha*; krj *jalga/pöččöne*; eP (Hää) *jala/kõht*.

Põhisõnaks võib olla ka *marja*: sm (harva), is, vdj *sääri/marja*, eP *sääre* / eL *seere* + *mari*, harva eP, eL *jala/mari*. Nimetuse tuumalaks näib olevat Eesti, kust see on levinud ingerisoomi, isuri ja vadja murretesse. Eksisteerib kaks võimalust: põhisõna märgib taime pehmet ja lihakat vilja või kalamarja. Järgmiste nimetuste puhul aga kahtlust pole: krj *ikra*; eL pl *jala/ikrō* Lei; lv (*jaalga*)*muuma*. Kuna sõnadel *ikra* ja *muuma* on kaks tähendust – 'sääremari' ja 'kalamari' –, tuleb selguse mõttes lisada täiendsõna. Karjala keeles on tegemist vene laenuga (vn *укра* 'sääre-, kalamari'), leivu keeles tõenäoliselt läti omaga (lt *ikri id.*). Sääremari meenutab väliselt marja täis emaskala, mistõttu langevadki mitmes soomeugri ja indoeuroopa keeles kokku sääremarja ja kalamarja nimetused (vt Sadvoszky 1975).

Sääremari võib näida ka mingi mütsaka või kamakana: krj *jalga/möwk-küine* (vrd sm *möykky* 'kamakas, tomp; kühm, mügar'), *pahko* (*a > o*; *pahka* 'puupahk; muhk, kühm'). Esile saab tõsta ka (näilist) pehmust (krj *pehmie kohušta* 'pehme koht') või olulisust (eP *sääre* + *tuum/tumm* 'tuum').

6.2. Asukoht. Kuna oimukoht asub nurkmisel alal – otsmiku, silmakulmu ja kõrva vahel, on igati õigustatud nimetused sm, krj, lü *kulma* (sm 'nurk; silmakulm', krj, lü 'silmakulm'); sm *otsa/otsi* 'otsmik' + *kulma* (ALFE II: 358, 361).

6.3. Funktsioon. Silmalaug peab silma katma, peitma ja kaitsma. See ülesanne ilmneb ka nimetustes sm *kansi* 'kaas', *silmä(n)/kansi*; vdj *silmä(ä)/kaasi*, *silmä/katto* 'katus; kaas', ka *silmää katō* 'kate, vari'. Sama motiiv tuleb esile liitsõnades, nagu sm *silmä(n)/silmi* + *lauta* 'laud', e *silmA/laud*, lv *siilma/looda* (*au > oo*). Inimese silmalaul on sama otstarve kui

lauakesel, mis seoti lehma või härja silmade ette, et takistada teda üle aia hüppamast ja värvaid avamast. Vt ALFE II: 384–387.

6.4. Rahvapärased uskumused. Eestis on oimukoht seotud ennekõike taju(mise), mõistuse ja mõtlemisega: eP *meele + koht* (eL *-kotuss* 'koht'), *mõistuse-*, *mõtte-*, *oimu/koht* (kohati *oim* : *oimu* 'mõistus, aru, taip'; sõna etümoloogia pole täiesti selge, vt SSA; ALFE II: 361). Argielus osutatakse sageli sõrmega oimukohale, kui peetakse teist inimest või tema teguviisi väga rumalaks. Kuna mõtlemine on omakorda seotud peaaajuga, siis mõnikord sisaldab seda sõna ka oimukoha nimetus: eP *aiu/koht*, *aiude koht*.

Samal ajal on oimukoht küllalt õrn, sest kolju on siin õhuke ja seda saab kergesti vigastada (Koski 1987: 93). Ega asjata ei nimeta rahvasuu oimukohta sõnaga eP *elukoht* Kuu, Kad. Vt ALFE II: 360, 362. Enesetapjad suruvad relva tihti oimukohale.

6.5. Selgroo (lülisamba) liitsõnalistes nimetustes esinevad mitmesugused motiivid (ALFE II: 373–376), kuid alati on obligatoorne täiendsõna, mis näitab asukohta – selga. Inimese kehas on palju luid, olulisim on vaid üks: sm, krj, is, vdj *selkä-*, eP *selja-*, eL *sellä/sälä + luu*; eP *selja/kont*. Soome keeles võib *selkä/luu* olla ka üksainus selgrootüli. Püstine selgroog on keha kandvaim tugiosa. Seda saab võrrelda teiba või ridvaga, samuti puutüve või taimevarrega: sm, krj *selkä/ranka*, *-ranko*. Põhisõna tähendab langetatud või laasitud peenikest puutüve. Võimalikud on kolm laenuetümoloogiat: a) rootsi keel, vrd vanarootsi *rang* 'kanaõrs', nüüdisrootsi murdeline *rång* 'lõhestamata aiarioigas, pooleks saetud ja laasitud pikk ja peenike puutüvi'; b) skandinaavia algkeel: **strangā*, vrd nüüdisnorra *strang(e)* 'peenikese puu laasitud tüvi'; c) balti keeled, vrd ld *drānga* 'jāme teivas, latt, ritv' (SSA). Siia rühma kuuluvad sm, krj, lü, vps, is, vdj, eP *selkä/ruoto*. Põhisõna on germaani laen: **rōða-*, *rōðōn*, vrd nüüdisrootsi *rod* 'aiateivas', nüüdisaksa *Rute* 'vits, latt' (SSA). Läänemeresoome keeltes märgib *ruoto/rood* kandvat tugi- või kinnitusosa (nt lehe-, kala-, sulerood). Eesti keeles on võinud seguneda ka *g* ja *d* (*roog* ja *rood*) (Kettunen 1929: 34–35). Lõunaeesti murretes (Lut) on tegemist vene laenuga *sel'a/sošt* (< vn *uecm*, murdeline *uocm* 'teivas, ritv, latt'; vt Vasmer 1973).

Selgroog koosneb kõhrelitest või luustunud lülidest, mille ogajätked meenutavad veidi hammast: sm, krj, lü *selkä/pii*. Läänemeresoome keeltes

märgib põhisõna hammast, kohati rehapulka või kammipiid. Seega võib öelda, et selgroo nimetuses esineb *pars pro toto*.

Lülide vahele moodustub püstkanal, milles asub seljaaju. Kanalit saab võrrelda mingi toruja, seest õõnsa objektiga (nt veetoru, taime vars): eP *selg/roog* 'taime õõnes vars; kõrkjas', *seljA/toru*, *-putk* 'taime torujas vars, eseme torujas osa'.

7. Kokkuvõtteks

Kõigis läänemeresoome keeltes, kui välistada teatavad häälikulised erinevused, on pea, nina, jala(sääre) ja selja nimetused samasugused. Nende osi (igemed, oimukoht, silmalaug, ninasõõre, sääremari, selgroog) nimetatakse keeliti või murrakuti enamasti isemoodi. Selleks on mitu põhjust. Osa nimetusi on laenatud eri aegadel ise suunast. Vanemad neist on germaani (*resp.* skandinaavia algkeele või rootsi) või balti laenud, hilisemad pärinevad vene või läti keelest. Nimetustes kajastuvad ka keelesised eriarengud, nagu häälikumuutused, *in* : *ime*-tuletiste segunemine teist tüüpi (eriti *m* : *ma*-) tuletistega jm. Seetõttu on sama algupäraga sõnad võinud praeguseks oluliselt lahkneeda, vrd sm *sierain*, *sieraim* jt ja e *sõõre* jt 'ninasõõre' (vt 2.3). Ühe või teise kehaosaga seostub erinevaid kujutluspilte, kui võrrelda seda mõne muu objektiga kas väliskuju, asukoha, funktsiooni või muu tunnuse järgi (vt 6).

Lühendid²

Hat = Hattula; Hin = Hinnerjoki; *id.* = *idem* 'seesama'; Iit = Iitti; Ilo = Ilomantsi (sm); IloK = Ilomantsi (krj); Jaal = Jaala; Kymi = Kymi; lü = lüüdi keel; Sal = Salatsi (lv); Salmi (krj); *s. v.* = *sub voce* 'mainitud sõna all'; Tot = Tottijärvi; VesL = Vesilahti; Ylän = Yläne

Kirjandus

ALFE = Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleanal. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. II, 2007 (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 800. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen

² Siin on esitatud vaid need lühendid, mis aastaraamatu lühendiloetelust puuduvad.

julkaisuja 118.); III, 2010 (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1295. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 159.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

EEW = Mägiste, Julius 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. III, 11 (ket–kiriklik), 2001. Toim. Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Helmi Neetar, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Haarmann, Harald 1983. Zur Problematik lexikalischer Entlehnungen im Bereich der Körperteilbezeichnungen. – Finnisch-Ugrische Forschungen XLV (1–3). Helsinki, 127–151.

Hahmo, Sirkka-Liisa 1994. Grundlexem oder Ableitung. Die finnischen Nomina der Typen *kämmen* und *pähkinä* und ihre Geschichte. (= Studia Fennica Linguistica 5.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Hakulinen, Lauri 1956. Über das finnische Wort *ohimo* und seine Verwandten. – Ural-Altäische Jahrbücher XXVIII. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 196–200.

Kettunen Lauri 1929. Eestin kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos. (= Suomen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 156.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

KKS = Karjalan kielen sanakirja. 3 (L–N), 1983. Päätoim. Pertti Virtaranta. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, 3.); 4 (O–P), 1993. Päätoim. Raija Koponen. Toim. Leena Joki, Katariina Jeskanen. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, 4. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 25.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Koivulehto, Jorma 1998. *Kiire* 'päälaki' ja muuta etymologista rajankäyntiä. – Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16. V 1998. Toim. Riho Grünthal, Johanna Laakso. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 228.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 360–367.

Koski, Mauno 1987. Ihmisen ruuminosien nimitykset suomessa ja ruotsissa (1). – Kontrastiivista kielentutkimusta I. Toim. Mauno Koski. (= Fennistica 8.) Turku: Åbo Akademi, 25–116.

Koski, Mauno 1992. Ihmisen ruuminosien nimitykset suomessa ja ruotsissa (2). – Kontrastiivista kielentutkimusta II. Toim. Mauno Koski. (= Fennistica 10.) Turku: Åbo Akademi, 135–169.

LMS = Lyydiläismurteiden sanakirja. 1944. Toim. Juho Kujola. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- LW** = Lauri Kettunen 1938. Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Länsimäki, Maija 1987.** Suomen verbikantaiset *in: ime*-johdokset. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 469.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ME** = Karlis Mūlenbacha 1923–1932. Latviešu valodas vārdnīca. I–IV. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīgā: Izdevusi Izglītības ministrija.
- Nikkilä, Osmo 1992.** Omasta takaa. Kahden suomen sanan alkuperästä. – Rédei-Festschrift. Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Hrsg. Pál Deréky, Timothy Riese, Marianne Sz. Bakró-Nagy, Péter Hajdú. (= Studia Uralica 6, Urálistikai tanulmányok 3, Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes 8.) Wien–Budapest, 361–365.
- Sadovszky, Otto J. 1975.** The Concepts of the 'calf of the leg' and 'fish eggs' and the Tattooed Man of Pazyryk 2. – Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17.-23. VIII 1970. Pars I. Acta Linguistica. Redegit Valmen Hallap. Adiuvantibus Anu-Reet Hausenberg, Aime Kährik. Tallinn: Valgus, 149–154.
- SKES** = Suomen kielen etymologinen sanakirja. 1955–1981. (= Tutkimuslaitoksen Suomen suvun julkaisuja III. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SMS** = Suomen murteiden sanakirja. 4 (huka-iatös), 1994. Päätoim. Tuomo Tuomi; 7 (kiainen-konkelopuu), 2003. Päätoim. Matti Vilppula. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Helsinki: Painatuskeskus / Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SNRG** = Словарь русских народных говоров. 1965–. Москва, Ленинград / Санкт-Петербург: Академия наук СССР, Институт русского языка / Российская академия наук, Институт лингвистических исследований.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja. 1 (A–K), 1992. Päätoim. Erkki Itkonen; 2 (L–P), 1995; 3 (R–Ö), 2000. Päätoim. Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Suhonen, Seppo 1973.** Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 154.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Vasmer** = Макс Фасмер 1973. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс.

- Viitso, Tiit-Rein 1993.** Livonian *i'gmõd 'gums'*. – Linguistica Uralica XXIX, 173–175.
- VKS** = Vadja keele sõnaraamat. Словарь водского языка. 3 (L– müüäG), 1996; 4 (N–P), 2000. Toim. Elna Adler, Merle Leppik. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut / Eesti Keele Sihtasutus.

Helmi Neetar
ESi auliige
J. Sütiste tee 34–72
13411 Tallinn
helmi.neetar@gmail.com

Names of body parts in the Atlas of Finnic Languages

Helmi Neetar

The three parts of the Atlas Linguarum Fennicarum (ALFE) were published in the years 2004–2010. Part 2 addresses, among other things, a group of concepts associated with human anatomy (gums, nostril, calf, temple, crown, eyelid, spine). Their Finnic references can be analysed from different aspects.

Some of the names display considerable phonetic and derivational variation, e.g. Fin. *ikenet* etc., North-Est. *igemed*, *idemed*, South-Est. *igimä*², *igima* 'gums'; Fin. *ohimo* etc., 'temple'. There are numerous compounds, most of which have an obligatory attributive component: Fin. *silmä(n)* 'eye' + *kansi* 'eyelid'.

Some names are rather widespread, such as the following two word families for nostril: **seer*V- (Fin. *sierain*, Est. *sõõre*; also Veps., Vot., Liv.) and East-Fin. *huokoin* < *huoata* 'breathe (deeply); rest' (also Kar. Ingr., Vot.). Some others are used in a very small area.

There are names that are strictly limited to certain body parts, e.g. Fin. *ikenet*, North-Est. *igemed* 'gums'. Some names derive from native linguistic material. For example, the Finnish word family *ohimo* etc. has been associated with the adjective *oha/ohut* etc. 'thin', as the human skull is thin at temples. At the same time there are several loanwords, which can be very old or rather recent (Russian, Latvian) borrowings.

The naming motives are more associated with visual aspects: (a) external form – the hollowness of the temples has probably motivated the North-Est. *tühi* 'hollow / empty' + *kõht* (*o > õ*) 'place', Fin. *onnen* (*onsi* : *onnen*) 'hollow' + *kohta* 'place'. A round-shaped muscular calf may be associated either with the roundness of the belly (Fin. *sääri* 'leg' + *vatsa* 'belly', Est. *jala* (Gen.) 'leg' + *kõht* 'belly'), berry, or roe (North-Est. *sääre* / South-Est. *seere* (Gen.) 'leg' + *mari* 'berry; roe'; also Vot., Ingr.); (b) location – here belong such designations of the temples as the Fin., Kar. *kulma* ('corner') and Fin. *otsa* / *otsi* 'forehead' + *kulma*. The high position of the crown could have yielded the Fin. *pää* 'head' + *kukkula* 'hill, top'. The function is very important. Several terms for the spine combine references to the erect position and the support function. The most important function of the eyelid is that of protecting the eye, as proved by the Fin. *silmä(n)* 'eye' + *kansi* 'lid', Vot. *silmä* + *katto* 'roof; lid'. Estonian terms reveal the belief that temples have to do with reason and thinking: *meele* (Gen.) 'mind; perception; reason' + *koht* (South-Est. *kotuss*) 'place'.

Keywords: phonetic and derivational variation, areal distribution, semantic aspect, native words, loanwords, naming motives